

הקדמה

קובץ זה המובא בפני הקורא, מאגד בתוכו אוסף של מחשבות ונקודות מבט המנסות לתאר ולהגדיר, את זהותה ואופייה של מדינת ישראל באמצעות הביטוי 'מדינה יהודית ודמוקרטית'.

עצם לידתו וגלגולו של הביטוי, שמלכתחילה נועד לבטא הצהרה חקיקתית כללית, היא תופעה מרתקת כשלעצמה. מעקב אחרי התוכן והמשמעות שנוצקו לביטוי יסוד זה (אחרי הניסיונות השונים לראות בו אפיון הולם של החברה הישראלית), עשוי להעמיק את הבנת תהליכי הכינון והעיצוב של פני החברה בישראל, המתרחשים בשנים אלו.

בצורה כוללת, ניתן לאפיין שלושה הקשרים שהתגבשו במדינת ישראל סביב פרשנות הביטוי 'מדינה יהודית ודמוקרטית' ושלושתם אף מציינים את שלושת מוקדי הדיון של ההווייה הישראלית בכללותה – הפוליטי, המשפטי והציבורי.

הפשרה הפוליטית

המוקד הראשון מצוי בלידתה החפוזה של נוסחת השילוב, שאירעה במסגרת ההסכמה הפוליטית שהושגה בין נציגי המפלגות בכנסת בעת קבלת שני חוקי היסוד החשובים (חו"י כבוד האדם וחירותו וחו"י חופש העיסוק).¹ במובן זה משקף הביטוי 'מדינה יהודית ודמוקרטית' את המאבקים הפוליטיים ארוכי

השנים בין ההשקפות היריבות ואת פרי הויתורים ההדדיים של נציגי הציבור בבית המחוקקים. באופן זה מייצג הביטוי את אחד ממתחמי ההסכמה של קטבי החברה הישראלית המיוצגים בכנסת ואת צורתה של הפשרה הפוליטית האפשרית.

כידוע, אופי ההליך שבו נקבע ביטוי זה, בחיפוזן ובהעדר דיון ציבורי על משמעותו, מאשרים כי כוונתם הראשונית של מחוקקי הכנסת ה-12 לא הייתה יותר מאשר למצוא נוסחת פשרה באמצעות ביטוי עמום ובעל משמעות רחבה² – ביטוי עמום כך שמסך עמימותו יוכל להבליע את המחלוקות החריפות ביחס להגדרה העצמית של מדינת ישראל וערכיה, וביטוי שמשמעותו תהיה רחבה דיה כדי שיוכל להקיף פריזמה של פרשנויות ומשמעויות שונות ומגוונות.

ההצהרה החוקתית על ערכי המשפט הישראלי

המוקד השני שבו נקלט ביטוי זה במהירות רבה וברצינות מרבית היה, באופן לא מפתיע, בזירה המשפטית. הפנמת חוקי היסוד החדשים אל לב ליבה של מערכת החוק והמשפט לוותה, כידוע, בהכרזה נלהבת של בכירי מערכת המשפט על 'המהפכה החוקתית'³ – דבר שהיה בו כדי לעורר עיון נרחב ומעמיק על-אודות התהליך החוקתי של מדינת ישראל ועל-אודות ההגנה החוקתית של זכויות היסוד. בהקשר זה דובר רבות על מובנו של הביטוי ועל האפשרות שעייגונו בחוקי היסוד מעניקים לו משקל ותוקף על-חוקי.

בנידון זה, ראוי להזכיר שבמהלך התפתחותו של השיח המשפטי סביב הביטוי 'ערכיה של מדינת ישראל כמדינה יהודית ודמוקרטית' נוצקו לתוכו משמעויות הרבה יותר עשירות ומלאות מהכוונות שיוחסו לו בהליך חקיקתו. כתוצאה מהעניין החוקתי שטמון בצירוף המשולש של 'ערכים', 'יהדות' ו'דמוקרטיה' התרכזה תשומת הלב העיונית בשני צירי דיון עיקריים:

בציר האחד הועלתה על נס שאלת מקומם ומשקלם של הערכים במערכת המשפט והשיפוט בכלל⁴. היה זה אך טבעי שהכרזה על מימוש ההליך החוקתי, עוררה את שאלת הביקורת השיפוטית על חוקי הכנסת – על-פי

אילו אמות מידה או ערכים ניתן וראוי לבקר את מעשי המחוקק? באיזו מידה ניתן לראות את מערכת המשפט כמוסמכת לאכופף או להחיל תפיסות ערכיות ואיזה מקום, גלוי או נסתר, יש לערכים בתהליכי השיפוט ועשיית הצדק וכו'. שאלות אלו, מעצם טבען, העלו על פני השטח מספר מגמות ועמדות אידיאולוגיות שונות ומנוגדות על אופייה של הביקורת השיפוטית בישראל ועל תפקידו ומעמדו של בית המשפט העליון.

ציר הדיון השני נסב סביב שאלת מקומה של ההלכה והמסורת ביחס לחוקי מדינת ישראל. בעקבות הפרשנויות המשפטיות המלומדות שיוחסו לביטוי 'מדינה יהודית ודמוקרטית', הוזרם דם חדש לדיון הנוקב שהתחולל בזמנו, על-אודות מקורות המשפט הישראלי, מקומה של מסורת ישראל כמקור לקביעת הנורמות המשפטיות והשיפוטיות במד"י ומעמד פסיקתם של בתי-הדין הרבניים. הדיון הקודם בשאלות אלו, התעורר סביב חקיקת חוק יסודות המשפט תש"ם-1980, אשר שיחרר את המשפט הישראלי מכבילותו לדין הזר וקבע את "עקרונות החירות, הצדק, היושר והשלום של מורשת ישראל"⁵ כמקור חליפי לו; אולם, בשונה מחוק יסודות המשפט המעורר את הפניה למקורות ישראל רק במקרים בהם נמצאת לאקונה בדברי החוק והפסיקה, מיקומו של הביטוי 'ערכיה של מדינת ישראל כמדינה יהודית ודמוקרטית' בחוקי היסוד העלה את שאלת מעמדם הנורמטיבי של מקורות ישראל ברמה גבוהה יותר – ברמה החוקתית. בשל כך, הופעת הביטוי 'מדינה יהודית ודמוקרטית' כחלק מניסוח חוקתי עוררה במשנה מרץ, את התומכים באימוץ זוחל של עקרונות המשפט העברי ובחיווק מעמדו מחד גיסא, ואת המצדדים בעיגון עקרונות הליברליזם המערבי בתשתית החוקתית של מדינת ישראל, מאידך גיסא.

מן הבחינה הזו, השיח המשפטי שנרקם סביב הביטוי 'מדינה יהודית ודמוקרטית' מסמן מגמה הפוכה מזו שהשתקפה בשיח הפוליטי. אם מגמתה של ההתדיינות הפוליטית הייתה לגבש הסכמה על בסיס שילוב מופשט של עקרונות היהדות והדמוקרטיה, שתהיה בו היכולת לשמר את ההסכמה המושגת חרף חילוקי הדעות העקרוניים, הרי שצורת הדיון המשפטית ואופייה גררו את ההתייחסות לצירוף הרעיוני של ערכי היהדות והדמוקרטיה, אל מערכת של בירורים מושגיים ברמות יותר עקרוניות ויותר

דוקאיות. לא פלא אפוא, ששיח הפרשנות המשפטית של הביטוי 'מדינה יהודית ודמוקרטית' איננו מתאפיין בהרחבת בסיסי ההסכמה המשותפת לצדדים השונים, אלא דווקא באיתור הקונפליקטים ונקודות החיכוך הקשות של העמדות השונות ביחס לערכיה של מדינת ישראל וחוקיה.

אתוס ישראלי חדש

במובנים רבים ניתן לראות את רצח ראש הממשלה יצחק רבין ז"ל כמסמן נקודת מפנה משמעותית באופני ההתייחסות לביטוי 'מדינה יהודית ודמוקרטית'. הזעזוע העמוק שאחו בחלקיה השונים של החברה הישראלית והטלטלה האידיאולוגית-פוליטית שבאה בעקבותיו עוררו גל של מגמות התבוננות ומחשבה מחודשת על קוד ההתנהגות הפוליטית של החברה הישראלית. תחת הסיסמאות 'חשבון נפש לאומי', 'פיוס לאומי', 'בירור המכנה המשותף' וכו', נעשו מאמצים לא מבוטלים, ע"י גורמים שונים בציבוריות הישראלית, לרדת לשורשם של השסעים האידיאולוגיים והפוליטיים המבטרים את החברה הישראלית ולנסות לאחותם.

נושאים שעמדו על סדר היום הציבורי היו מעתה נושאים כמו: חובת הציות לחוק וגבולות הציות לו (סוגיית פסקי הרבנים נגד פינוי ישובים), משמעותם של תהליכי קבלת הכרעות רוביות ומקומו של המיעוט בתהליכים אלו (סוגיית משאל-העם), תנאי הסובלנות בחברה מפוצלת ורב-תרבותית ושאלת האפשרות של מציאות פלורליסטית בתנאי הקונפליקט התרבותי הקיים. מבחינה זו, העמדת נושאים אלו במרכז סדר היום הציבורי עיצבה מוקד דיון חדש סביב הביטוי 'מדינה יהודית ודמוקרטית', שמסגרתו היא בעלת מאפיינים שונים ונבדלים בתכלית ממסגרות הדיון שקדמו לו.

מעתה נתפס הצירוף 'יהודית ודמוקרטית' לא רק כמושג בעל נפקות משפטית וחוקית, אלא כאתוס ציבורי חדש בחברה הישראלית. מעתה לא רק מעמדו המשפטי והנורמטיבי של הביטוי העסיק את הציבור ואת מקבלי ההחלטות, אלא גם הנפקויות הפדגוגיות, התרבותיות והחברתיות שנגזרות ממנו.

בהשוואה למוקדי הדיון הקודמים, המאמץ העיוני וההגותי שנעשה לצקת משמעות ותוכן לביטוי 'מדינה יהודית ודמוקרטית' לא נטה לטשטש את חילוקי הדעות והמתחים המושגיים והאידיאולוגיים שחבויים בו, ואולי אף עורר מתחים גבוהים יותר. אולם עם זאת, מתאפיין מוקד דיון זה בקיומה של מוסכמה משותפת על נחיצות רעיון השילוב של דמוקרטיה ויהדות לחיים הציבוריים במדינת ישראל.

ערכיה של מדינת ישראל כמדינה יהודית ודמוקרטית

מהי המשמעות הנגזרת מהגדרת ערכיה של מדינת ישראל באופן זה? מה טיבו של דואליזם זה המצרף יחדיו את ערכי היהדות עם ערכי הדמוקרטיה? האם רומז הוא על סינתזה רצויה ובכך מביע אמון באפשרות של הרמוניזציה בין שניהם? או שמא קיימת הכרה במתח הדיאלקטי שבין ערכי היהדות ליסודות הדמוקרטיה ולפיכך יש כאן הזמנה להתמודדות קיומית עימו?

בראש ובראשונה מנסים להתמודד המשתתפים בקובץ זה עם עצם היומרה למזג יחדיו שתי מסורות ערכיות ונורמטיביות – 'יהדות' ו'דמוקרטיה' – המסורת האחת דתית ביסודה בעלת גוון לאומי ופרטיקולרי וחותרת לשמירת רציפות היסטורית. המסורת האחרת מדינית במהותה, בעלת ערכים אוניברסליים וזיקה חזקה לליברליזם המערבי. האחת, כפופה למרות האל ולמצוות הדת, השנייה, הומניסטית הרואה את האדם כאוטונומי וריבון על עצמו וגורלו – כיצד יכולות מסורות אלו לבוא לכדי קוהרנטיות מושגית?

לצד זאת, מוצגים בקובץ זה ניסיונות לעמוד על המשמעויות המעשיות שנגזרות מאימוץ הדואליזם של דמוקרטיה ויהדות – מהו המחיר שדורש שילוב זה? האם ויתור על נייטרליות המדינה כלפי הדת הוא דבר מתבקש משילוב זה? האם אין הדומיננטיות היהודית פוגעת באפשרות לאמץ מודל של דמוקרטיה רחבה כמו זו המקובלת במדינות המתקדמות במערב?

היבט נוסף של המשמעויות הנגזרות מנוסחת השילוב קשור להשלכות של אימוץ הסינתזה, 'מדינה יהודית ודמוקרטית', על האוכלוסיות הלא יהודיות

במדינת ישראל – מהו היחס בין מושג 'האזרחות' לבין הגדרת המדינה כיהודית ודמוקרטית? באיזו מידה מקרין האתוס הקולקטיבי של 'מדינה יהודית ודמוקרטית' על הזהות האישית של אזרחיה? האין עצם הביטוי מסכל את אפשרותם של ערביי ישראל לגבש לעצמם את זהותם האזרחית?

אוסף זה של ראיונות ומאמרים מופיע כעת בעצומו של דיון ציבורי נוקב ומתמשך על גיבוש זהותה של החברה הישראלית. קובץ זה המוגש בפני הקורא מאגד בתוכו מגוון רחב של התייחסויות, קריאות שונות והצעות לפרשנות הביטוי 'מדינה יהודית ודמוקרטית'. אין הוא מתיימר להקיף את מכלול ההתבטאויות החשובות שנאמרו בנושא וכמובן שאיננו מתיימר למצות את העמדות המרכזיות שננקטו לגביו. אבל יש בו בקובץ זה הזמנה לדיון בדמותה של החברה הישראלית ובמשמעויות הנגזרות מאימוץ הגדרתה כ'מדינה יהודית ודמוקרטית' על ההיבטים השונים שכרוכים בכך – תרבותיים, היסטוריים, אידיאולוגיים ועוד. יש בקובץ זה ניסיון לתרום תרומה נוספת לדיון הציבורי המתנהל בימים אלו על דמותה העתידית של החברה הישראלית.

דומה שבימים אלה, בהם הציבוריות הישראלית חשה יותר מתמיד את רופפות המרקם החברתי ואת הקונפליקטים המנסרים בחלל הציבוריות הישראלית, בימים אלה, בהם התהליך המדיני נוסך תקוות וציפיות לצד חששות ודאגות, זוכה ההזמנה לעיון משותף נוסף על דמותה הערכית והנורמטיבית של מדינת ישראל לחשיבות רבה יותר.

ולסיום, ראוי לי להוקיר תודה לכל אלה שסייעו להוצאת הקובץ לאור: גב' אלישבע מואטי ומר איל ינון שסייעו בהכנת חלק הראיונות. ד"ר ירון עידן ו'שפה ברורה' תרמו רבות לעריכתם הלשונית של הראיונות והמאמרים. לפרופ' אביעזר רביצקי שהגה רעיון זה וקידם את מימושו.

יוסי דוד

המכון הישראלי לדמוקרטיה

ירושלים, תש"ס

הערות

1. ראו: ד"כ התשנ"ב 3783. וד"כ התשנ"ב 1235-1236.
2. ראו: א' רובנישטיין, המשפט הקונסטיטוציוני של מדינת ישראל, ירושלים, תשנ"ז, עמ' 914-925.
3. ראו: א' ברק, "המהפכה החוקתית: זכויות יסוד מוגנות, משפט וממשל א' (תשנ"ב), עמ' 9 ואילך. ור' גביון, המהפכה החוקתית: תיאור מציאות או נבואה המגשימה את עצמה? ירושלים, 1998.
4. ראו: מ' מאוטנר, ירידת הפורמליזם ועליית הערכים במשפט הישראלי, תל-אביב, 1993.
5. חוק יסודות המשפט, תש"ם-1980, סעיף 1.
6. ראו: ר' גביון, "ביטול המג'לה: המנהג ועקרונות הפיקה, משפטים, י"ד (1984), 325-366; א' קירשנבאום, "חוק יסודות המשפט - מציאות וציפיות, עיוני משפט י"א (1985), 117-126; מ' אלון, "עוד לעניין חוק יסודות המשפט, שנתון המשפט העברי יג (תשמ"ז), 227-256; א' ברק, "חוק יסודות המשפט ומורשת-ישראל", שם, 265-283; ח' בן-מנחם, "חוק יסודות המשפט, תש"ם-1980 - חובת ציות או חובת היועצות?" שם, 257-264; א' שוחטמן, "על ההיקש כדרך פסיקה במשפט העברי ובזיקה לחוק יסודות המשפט, תש"ם-1980", שם, 307-350; ש' שילה, "על חוק יסודות המשפט - הערות והארות", שם, 351-369.